

กระบวนการจัดตั้งคุ้มเพื่อการพัฒนาชนบท

The Process of Organizing Koom for Rural Development

ราชันิกร เศรษฐโช¹

Rajanikorn Setthoe

ABSTRACT

After the government has changed the conceptual framework of development to the man-centred one, Thai rural Mu-Ban in five Changwat of Suphan Buri, Nakhon Ratchasima, Maha Sarakham, Chiang Rai and Nakhon Si Thammarat were subdivided into small Koom. The process of organizing Koom, its impacts and problems in those areas was studied by a survey method. The sample size of 110 persons were those who connected with Koom. Primary data was collected by interviewing and the questionnaire was used.

The findings were as follows : The concept of organizing Koom had been transferred from government officials to people of grass-root level whose acception of such an innovation was in accordance to the Adoption Theory. The performance of Koom as an informal organization was satisfactory and beneficial. Factors associated with the successful Koom were Koom's members and leaders. The sample insisted that Koom should be organized in other villages together with good preparation.

บทคัดย่อ

ภายหลังจากที่รัฐบาลได้เปลี่ยนแนวทางการพัฒนาไปสู่การยึดคนเป็นหลัก หมู่บ้านในจังหวัดสุพรรณบุรี นครราชสีมา มหาสารคาม เชียงราย และนครศรีธรรมราช ได้ถูกแบ่งย่อยให้เล็กลง เพื่อความสะดวกในการพัฒนาชนบท ซึ่งก่อให้เกิดกลุ่มพื้นที่และองค์กรใหม่อย่างไม่เป็นทางการ เรียกกันว่าคุ้มคุ้มบ้าน หมวด หรือเขต แตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น ผู้วิจัยได้ทำการศึกษากระบวนการจัดตั้งคุ้ม ผลกระทบและปัญหาจากการจัดตั้งคุ้มในพื้นที่ทั้ง 5 จังหวัดดังกล่าว ด้วยวิธีการสำรวจข้อมูล มีการสุ่มตัวอย่าง

และสร้างแบบสอบถามประชากรจาก 5 คุ้ม ใน 5 จังหวัด และได้จำนวนตัวอย่างทั้งสิ้น 110 คน

ผลของการวิจัยปรากฏว่า ได้มีการถ่ายทอดแนวคิดเรื่องการจัดตั้งคุ้มจากข้าราชการระดับจังหวัดสู่ประชาชนเบื้องล่าง ประชาชนยอมรับนวัตกรรมดังกล่าวตามขั้นตอนของทฤษฎีกระบวนการยอมรับ บทบาทและหน้าที่ของคุ้มเป็นที่พึงพอใจ ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับความสำเร็จของคุ้ม ได้แก่ เศรษฐกิจ สังคม บุคคลระดับหัวหน้า และข้าราชการ คุ้มได้ให้ประโยชน์เป็นอย่างมาก ปัญหาที่เกิดจากคุ้มมีน้อยมาก และกลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่เห็นว่าควรขยายแนวคิดเรื่องการ

¹ ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
Dept. of Sociology and Anthropology, Faculty of Social Sciences, Kasetsart University.

จัดตั้งหมู่บ้านอื่น ๆ ภายใต้เงื่อนไขแห่งความ
พร้อมของทั้งฝ่ายประชาชนและข้าราชการ

บทนำ

กระบวนการในอันที่จะสร้างความเปลี่ยนแปลง
ให้ไปสู่เป้าหมายที่ได้เลือกสรรไว้แล้ว โดยการใช้
ทรัพยากรและการจัดการให้เกิดการเปลี่ยนแปลง
ไปสู่เป้าหมายดังกล่าว ด้วยอัตราการเปลี่ยนแปลง
ที่ต้องการแล้วนั้นเรียกกันสั้น ๆ ว่า การพัฒนา จัดว่า
เป็นคำที่ทันสมัยและมีคุณค่าในตัวของมันเองอยู่เสมอ
เพราะเมื่อมีการพัฒนาแล้วสังคมจะมีแต่สภาวะอันพึง
ปรารถนาทั้งในทางสังคม การเมือง และเศรษฐกิจ
การพัฒนาชนบทถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนา
ประเทศ ซึ่งแนวคิดหรือทฤษฎีเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าว
ต่างก็เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่ายังไม่มียุทธวิธีหรือ
แนวคิดใดที่สมบูรณ์แบบจนสามารถนำมาใช้เป็นตัว
แบบของการพัฒนาประเทศด้อยพัฒนาหรือกำลังพัฒนา
อื่นใดในโลกได้ทุกประเทศ ประเทศไทยซึ่งเป็นหนึ่ง
ในประเทศกำลังพัฒนาทั้งหลายต้องตกอยู่ในสภาวะ
ที่ต้องลองผิดลองถูกกับการนำทฤษฎีหรือแนวคิด
ในการพัฒนาประเทศตามแนวตะวันตกที่มีอยู่อย่าง
หลากหลายและแปรเปลี่ยนไปเป็นระยะ นับตั้งแต่
ประเทศไทยเริ่มกำหนดให้มีการพัฒนาเป็นต้นมา

การพัฒนาประเทศไทยนั้นอาจกล่าวได้ว่าน่าจะมี
มานานแล้ว แต่เป็นการพัฒนาตามธรรมชาติ จน
กระทั่งประเทศไทยได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมตะวันตก
การพัฒนาประเทศจึงมีรูปร่างชัดเจนและเป็นการ
พัฒนาแบบวางแผนล่วงหน้าทุก 5 ปี ซึ่งได้เริ่มขึ้น
เมื่อปี พ.ศ. 2504 จนถึงปัจจุบันรวมด้วยกัน 6 ฉบับ
การพัฒนาชนบทปรากฏอยู่อย่างเลื่อนกลางในแผน
พัฒนาฉบับที่ 1-2 (2504-2514) ชัดเจนยิ่งขึ้นเป็น
ลำดับในฉบับที่ 3 (2515-2519) และฉบับที่ 4
(2520-2524) โดยใช้ทฤษฎีการพัฒนาชนบทด้วย
การพัฒนาการเกษตร ซึ่งยึดแนวคิดหลักว่า การพัฒนา

ชนบทถือการพัฒนาการเกษตร ซึ่งเป็นแนวคิดที่สัมพันธ์
สืบเนื่องมาจากทฤษฎีการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ
คือคาดว่าเมื่อพัฒนาการเกษตรแล้วย่อมทำให้ประเทศ
มีรายได้และมีมาตรฐานความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นทั้งชนบท
และเมืองทั่วประเทศ ซึ่งผลพวงของการพัฒนาตาม
แนวดังกล่าวไม่สามารถจัดปัญหาและความยากจน
ตลอดจนความเหลื่อมล้ำในรายได้ทั้งที่รายได้ประชาชน
และรายได้ต่อบุคคลเพิ่มสูงขึ้น รัฐบาลไทยจึงได้เริ่ม
เปลี่ยนแนวคิดจากแนวเดิมมาเป็นการพัฒนาที่ตัว
บุคคลซึ่งนับว่าเป็นการพัฒนาอีกรูปแบบหนึ่งที่ยึดแนว
คิดว่าการพัฒนาควรยึดถือคนเป็นหลัก ดังนั้น แผน
พัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 5 จึงเป็นการก้าวไปสู่
แนวใหม่ของการพัฒนา (2525-2529) โดยมีการปรับ
กระบวนการพัฒนาจากเดิมที่เน้นฝ่ายกลไกของรัฐบาล
และการพัฒนาจากเบื้องบนมาสู่เบื้องล่าง เป็นกระบวนการ
พัฒนาที่ทำให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมและเป็นการ
พัฒนาจากเบื้องล่างขึ้นสู่เบื้องบนอีกทางหนึ่งควบคู่
กันไปด้วย

จากการเปลี่ยนแนวพัฒนาชนบทของรัฐบาล
ที่ปรากฏชัดเจนในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่ง
ชาติ ฉบับที่ 5 (2525-2529) รัฐบาลได้จัดตั้งกรมในการ
พัฒนาชนบทเป็น 4 ระดับด้วยกัน คือ

1. ในระดับชาติ ประกอบด้วยคณะกรรมการ
สร้างงานในชนบท (กศช.) และคณะกรรมการพัฒนา
ชนบทแห่งชาติ (กชช.)
2. ในระดับจังหวัด ประกอบด้วยคณะกรรมการ
สร้างงานชนบทในระดับจังหวัด (กสจ.) และคณะ
กรรมการพัฒนาจังหวัด (กพจ.) โดยมีคณะกรรมการ
พัฒนาชนบทระดับจังหวัด (อกช.) ทำหน้าที่
เป็นผู้ช่วยเหลือ กพจ. ในด้านการวางแผนพัฒนา
ชนบทระดับจังหวัด
3. ในระดับอำเภอ มีการจัดตั้งคณะกรรมการ
สร้างงานชนบทระดับอำเภอ (กสอ.) และคณะกรรมการ
พัฒนาอำเภอ (กพอ.)

4. ในระดับตำบลและหมู่บ้าน ได้ยึดสภาตำบล ตามประกาศของคณะปฏิวัติฉบับที่ 326 ลงวันที่ 13 ธันวาคม 2515 เป็นหลัก และมีคณะทำงานสนับสนุน การปฏิบัติงานพัฒนาชนบทระดับตำบล (คปต.) เป็นผู้ช่วยเหลือ ส่วนในระดับหมู่บ้านมีคณะกรรมการ พัฒนาหมู่บ้าน (กพม.) และคณะกรรมการกลา งหมู่บ้านอาสาพัฒนาและป้องกันตนเอง (อพป.)

ต่อมาเพื่อลดความหลากหลายและซ้ำซ้อน ขององค์กรบริหารระดับหมู่บ้านของประชาชน และ เพื่อช่วยให้งานการปกครองและการพัฒนาชนบท ดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ รวมทั้งสามารถนำ บริการของรัฐและเอกชนไปดำเนินการตามความต้องการ ขั้นพื้นฐานของประชาชนในหมู่บ้านได้อย่างถูกต้อง และทันเหตุการณ์ เมื่อวันที่ 29 ธันวาคม พ.ศ. 2524 คณะรัฐมนตรีจึงได้มีมติอนุมัติในหลักการให้มีคณะกรรมการหมู่บ้าน (กม.) เพียงคณะเดียว กรรมการ ปกครอง กระทรวงมหาดไทย ในฐานะหน่วยงานที่ รับผิดชอบการดำเนินงานตามพระราชบัญญัติลักษณะ ปกครองท้องที่ พุทธศักราช 2457 ได้ร่วมกับหน่วย ราชการที่เกี่ยวข้อง ออกข้อบังคับกระทรวงมหาดไทย ว่าด้วยการดำเนินงานของคณะกรรมการหมู่บ้าน พ.ศ. 2526 และได้ประกาศในราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ เล่มที่ 100 ตอนที่ 132 วันที่ 11 สิงหาคม 2526 หน้า 1 ซึ่งมีผลบังคับเมื่อครบกำหนดหนึ่งร้อยยี่สิบ วันนับแต่วันประกาศในราชกิจจานุเบกษา เป็นต้นไป (คือตั้งแต่วันที่ 9 ธันวาคม 2526) เพื่อใช้เป็นแนว ทางในการปฏิบัติงาน โดยที่ กม. มีหน้าที่ให้ข้อ เสนอแนะคำปรึกษาต่อผู้ใหญ่บ้านเกี่ยวกับกิจกรรม ที่จะปฏิบัติตามอำนาจหน้าที่ของผู้ใหญ่บ้าน ช่วยเหลือ ผู้ใหญ่บ้านในการปกครองและการพัฒนาตนเองของ หมู่บ้าน และกรรมการหมู่บ้านเป็นองค์กรของชาว บ้านไม่ใช่ของหน่วยราชการใด ในปี พ.ศ. 2527 ทุกหมู่บ้านทั่วประเทศเว้นหมู่บ้านอาสาพัฒนาและ ป้องกันตนเอง (อพป.) ได้จัดตั้งคณะกรรมการหมู่บ้าน

ตามพระราชบัญญัติและข้อบังคับดังกล่าวแล้ว 49,120 หมู่บ้าน และมีบุคคลเป็นกรรมการหมู่บ้านจำนวน 469,025 คน ในปี พ.ศ. 2528 กรมการปกครองได้ พิจารณาบทบาทของผลการดำเนินงานของคณะกรรมการ หมู่บ้าน และได้มีแนวทางให้ทุกจังหวัดแจ้งอำเภอทราบ และถือปฏิบัติให้ใช้ กม. ช่วยเหลือในการปฏิบัติหน้าที่ เกี่ยวกับการบำบัดทุกข์บำรุงสุขของราษฎร และภารกิจ ที่มอบหมายให้ปฏิบัติแยกออกเป็นกิจกรรม 4 ฝ่าย ด้วยกัน คือ ฝ่ายกิจการพัฒนาและส่งเสริมอาชีพ ฝ่าย กิจการปกครอง ฝ่ายกิจการป้องกันและรักษาความสงบ เรียบร้อย และฝ่ายกิจการคลัง

นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2528 จนถึงปี พ.ศ. 2531 กม. ได้ลงมือปฏิบัติหน้าที่ครบถ้วนแล้วทุกแห่ง มีการ ดันตัวเข้าร่วมและเข้าไปมีบทบาทในกระบวนการ พัฒนาชนบทอย่างจริงจังมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะในเขต พื้นที่ที่มีการรณรงค์ให้เกิดเป็นพื้นที่การพัฒนาภายใต้ ชื่อเฉพาะของเขตตน เช่น โครงการโคราชพัฒนา โครงการสาคามพัฒนา โครงการสุพรรณบุรี และ โครงการร้อยเอ็ดก้าวหน้า เป็นต้น และภายใต้องค์กร ที่เรียกว่า กม. นั้นก็ได้เกิดองค์กรรากแก้ว (grass root) อย่างไม่เป็นทางการขึ้นมาใหม่ ซึ่งนับได้ว่าเป็นการ จัดระเบียบสังคมหรือเป็นการจัดหน่วยความสัมพันธ์ ของบุคคลภายในหน่วยพื้นที่นั้นขึ้นมาใหม่ เรียกกันว่า กลุ่ม หรือ กลุ่มบ้าน ซึ่งบางแห่ง เช่น ที่จังหวัดนครศรี- ธรรมราชเรียกว่า กลุ่มบ้าน หรือบางแห่งในภาคใต้ เรียกว่า เขต และบางแห่งในจังหวัดภาคเหนือ เช่นที่ เชียงรายเรียกว่า หมวด เป็นต้น

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาการนำนวัตกรรม “กลุ่มจัดตั้ง” เพื่อการพัฒนาชนบทสู่พื้นที่ใน 5 จังหวัด คือ สุพรรณบุรี นครราชสีมา มหาสารคาม เชียงราย และนครศรีธรรม ราช

2. เพื่อศึกษาการยอมรับนวัตกรรม “คุ้มจัดตั้ง” ของประชาชนและเจ้าหน้าที่รัฐใน 5 จังหวัด
3. เพื่อศึกษาดำเนินการจัดตั้งคุ้มและการประเมินบทบาทหน้าที่ของคุ้ม
4. เพื่อศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จของคุ้ม
5. เพื่อศึกษาคุณลักษณะสำคัญของคุ้มที่พึงประสงค์
6. เพื่อศึกษาผลกระทบและปัญหาหลังจากการจัดตั้งคุ้ม
7. เพื่อศึกษาการขยายความคิดเรื่องคุ้มเพื่อการพัฒนาชนบทสู่สังคมภายนอก

การดำเนินการวิจัย

ผู้วิจัยได้อาศัยแนวคิดทฤษฎีที่สำคัญเพื่อการวิจัยครั้งนี้ คือ การพัฒนาชนบทแนวใหม่ซึ่งเน้นการพัฒนาโดยประชาชนและเพื่อประชาชนเป็นสำคัญ คือ ให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจ และส่งเสริมสนับสนุนให้ประชาชนมีความเป็นอิสระ ซึ่งนับได้ว่าเป็นการพัฒนาแบบกระตุ้นและส่งเสริมความริเริ่มของประชาชน โดยเฉพาะในพื้นที่ชนบทระดับหมู่บ้าน และทฤษฎีการยอมรับนวัตกรรมที่นำมาเป็นแนวในการศึกษาขั้นตอนการยอมรับนวัตกรรม “คุ้ม” ของประชาชนในอาณาบริเวณที่เรียกว่ากลุ่มพื้นที่ (spatial group) ที่เล็กที่สุดของหมู่บ้านหรือที่มีชื่อเรียกในสังคมวิทยาชนบทว่า “ละแวกบ้าน” (neighborhood) ซึ่งเป็นที่คุ้นหูของประชาชนทั่วไป ทั้งนี้โดยที่ผู้วิจัยได้สร้างเครื่องมือสำหรับการวิจัยครั้งนี้เป็นแบบสอบถาม 2 ชุด เพื่อถามกลุ่มตัวอย่างจำนวนทั้งสิ้น 130 คน ที่ได้จากการสุ่มประชากร 4 กลุ่มของ 5 จังหวัด คือ

- ประชากรกลุ่มที่ 1 (ข้าราชการระดับหัวหน้าส่วนจังหวัด) จังหวัดละ 8 คน (สุ่มแบบเจาะจง)
- ประชากรกลุ่มที่ 2 (ข้าราชการระดับอำเภอ) อำเภอละ 5 คน (สุ่มแบบเจาะจง)

ประชากรกลุ่มที่ 3 (ข้าราชการระดับตำบล) ตำบลละ 5 คน (สุ่มแบบเจาะจง)

ประชากรกลุ่มที่ 4 (เจ้าพนักงานและประชาชนระดับหมู่บ้านและคุ้ม) หมู่บ้านละ 8 คน คือ

- 1) ผู้ใหญ่บ้าน 1 คน (สุ่มแบบเจาะจง)
- 2) หัวหน้าคุ้ม 1 คน (สุ่มแบบเจาะจง)
- 3) สมาชิกคุ้ม 6 คน (สุ่มด้วยการจับสลาก)

กลุ่มตัวอย่างทั้ง 4 กลุ่มได้ถูกแบ่งออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ กลุ่มตัวอย่างประเภทข้าราชการ (กลุ่ม 1, 2, และ 3) และประเภทประชาชน (กลุ่มที่ 4) ซึ่งแต่ละประเภทจะตอบแบบสอบถามเฉพาะตน และตอบมาทั้งสิ้น 110 คน คิดเป็นร้อยละ 83.6 ประมวลผลด้วยเครื่องคอมพิวเตอร์ และสถิติที่ใช้ได้แก่ ค่าร้อยละ ค่าไคสแควร์ ค่ายูสส์คิว ซึ่งกำหนดระดับนัยสำคัญทางสถิติที่ .05

ผล

ผลจากการศึกษาครั้งนี้พอสรุปได้ดังนี้ คือ

1. ลักษณะทั่วไปของกลุ่มตัวอย่าง กลุ่มตัวอย่างจำนวน 110 คน เป็นข้าราชการ 70 คน และเป็นประชาชน 40 คน ส่วนใหญ่เป็นเพศชายคือร้อยละ 82.7 นับถือศาสนาพุทธร้อยละ 98.2 ที่เหลือเป็นมุสลิม และกลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่มีอายุระหว่าง 36-55 ปี
2. การนำนวัตกรรมคุ้มสู่พื้นที่ชนบท กลุ่มข้าราชการเป็นตัวจักรสำคัญที่เสนอแนวคิดเรื่องคุ้มจัดตั้งให้แก่ประชาชน โดยที่ได้วางแผนเตรียมการไว้ล่วงหน้าก่อนในด้านจำนวนกรรมการคุ้มที่เหมาะสม บทบาทหน้าที่ของคุ้ม การคัดเลือกหัวหน้าคุ้ม และการติดตามประเมินผลงานของคุ้ม จากนั้นจึงได้แบ่งการสั่งการและการดำเนินงานตั้งแต่ระดับจังหวัดจนถึงระดับหมู่บ้าน และมีการมอบหมายงานที่รับผิดชอบในแต่ละระดับไว้ชัดเจน ระยะเวลาในช่วงดังกล่าวคือ ประมาณปี พ.ศ. 2526-2528 ซึ่งแสดงว่าฝ่ายรัฐ

มิได้ผลผลิตตามขีดเขี่ยความคิดใหม่ให้แก่ประชาชน โดยมิได้มีความพร้อมมาก่อน

3. การยอมรับนวัตกรรมคุ่มจัดตั้งของประชาชน ประชาชนในระดับล่างได้ยอมรับนวัตกรรม “คุ่มจัดตั้ง” โดยผ่านขั้นตอนกระบวนการยอมรับทั้ง 5 คือ มีความตระหนักถึงความเข้าใจในความหมายและวัตถุประสงค์ของการจัดตั้งซึ่งเป็นขั้นตอนที่หนึ่ง จากนั้นก็มีความสนใจที่จะจัดตั้งคุ่ม มีการปรึกษาหารือว่าสมควรจะจัดตั้งหรือไม่ และท้ายที่สุดก็ตัดสินใจจัดตั้งคุ่มโดยมิต้องผ่านขั้นตอนของการลองเสี่ยงทดลอง (trial stage) เลย

4. กระบวนการจัดตั้งคุ่มหลังการยอมรับนวัตกรรม “คุ่มจัดตั้ง” แล้ว

4.1 การตัดสินใจแบ่งอาณาเขตของคุ่ม ส่วนใหญ่มีเกณฑ์ดังนี้ คือ

- 1) จำนวนบ้านในแต่ละคุ่มมีประมาณระหว่าง 10-25 บ้าน
- 2) บ้านที่ตั้งอยู่บนฝั่งถนน คลอง ลำธาร เดียวกันอยู่เป็นคุ่มเดียวกัน
- 3) กลุ่มบ้านที่เป็นญาติใกล้ชิดกันจัดอยู่ในคุ่มเดียวกัน

4.2 การเลือกผู้บริหารคุ่ม ประชาชนในคุ่มจัดตั้งประชุมพิจารณาเพื่อเลือกคณะกรรมการคุ่ม โดยวิธีเสนอชื่อแล้วขอมติเสียงส่วนใหญ่ จำนวนผู้บริหารโดยเฉลี่ยมี 7 คน หัวหน้าคุ่มส่วนใหญ่เป็นเพศชาย

4.3 การสร้างอาคารที่ทำการคุ่มหรือศาลาคุ่ม ได้มีการสร้างศาลาคุ่มส่วนใหญ่เป็นทรงไทย ราคาตั้งแต่ 1,000-20,000 บาท ในที่ดินของกรรมการคุ่ม ทั้งนี้โดยมีประชาชนมีส่วนร่วมในการสร้าง โดยมีทั้งให้เงินและสมทบแรงงาน และสามารถสร้างศาลาคุ่มเสร็จในเวลา 5 วัน ภายในศาลาคุ่มประกอบด้วยแผ่นป้ายแสดงข้อมูลต่าง ๆ และมีที่อ่านหนังสือพิมพ์

4.4 การตั้งชื่อคุ่ม ประชาชนส่วนใหญ่จะช่วยกันตั้งชื่อคุ่มเอง

4.5 การตั้งกฎเกณฑ์ กฎเกณฑ์ที่สำคัญส่วนใหญ่เน้นเรื่องความสะอาดภายในคุ่ม การฝากเงิน ซึ่งจะ การร่วมพัฒนาและการประชุมร่วมกัน ส่วนใหญ่แล้วกฎเกณฑ์ทั้งหมดจะเขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร

5. การประเมินผลบทบาทที่เป็นจริงของคุ่ม (สิ่งที่คุ่มดำเนินการไปแล้วจริง) กลุ่มตัวอย่างทั้งที่เป็นข้าราชการและประชาชนต่างพึงพอใจมากในบทบาทที่เป็นจริงของคุ่ม โดยเฉพาะที่คุ่มเป็นตัวกระตุ้นความร่วมมือร่วมใจระหว่างคนในคุ่มและกลุ่มข้าราชการ เห็นว่าคุ่มได้ช่วยเหลือกรรมการหมู่บ้านในด้านการปกครอง บริหารและพัฒนา เมื่อหาความสัมพันธ์ด้วยการทดสอบค่าไคสแควร์ พบว่าไม่มีความสัมพันธ์ และพบว่ากลุ่มประชาชนมีความพึงพอใจมากในระดับที่สูงกว่ากลุ่มข้าราชการ

6. ปัจจัยเอื้ออำนวยต่อความสำเร็จของคุ่มจัดตั้ง กลุ่มตัวอย่างได้ให้ความเห็นว่าปัจจัยสำคัญ 5 ประการแรก คือ

- 1) หัวหน้าคุ่มเป็นที่ยอมรับของชาวคุ่ม
- 2) หัวหน้าคุ่มเป็นตัวแทนที่ดี
- 3) ชาวคุ่มมีความสามัคคีเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน
- 4) ชาวคุ่มให้ความร่วมมือกันดี
- 5) ชาวคุ่มให้ความสนใจในการจัดตั้งและดำเนินงาน

7. ผลกระทบและปัญหาจากการจัดตั้งคุ่ม กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่เห็นว่าผลกระทบที่ได้รับหลังจากการจัดตั้งคุ่มนั้นเป็นผลกระทบในแง่ดี และเป็นผลดีต่อการพัฒนาคุ่มและหมู่บ้าน ตลอดจนทำให้เกิดความร่วมมือกันระหว่างชาวบ้านด้วยตนเอง และระหว่างชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่ของรัฐ และมีผู้ที่เห็นว่าชาวคุ่มได้รับผลประโยชน์มากจากการจัดตั้งคุ่ม ร้อยละ 78.2 ส่วนปัญหาที่ตามมาอยู่บ้าง เช่น ปัญหาเกี่ยวกับความร่วมมือของชาวคุ่ม ปัญหางบประมาณ ความเข้าใจในวัตถุประสงค์ของคุ่ม และการรวบอำนาจของ

เจ้าหน้าที่หรือผู้นำ เป็นต้น ทั้งนี้กลุ่มตัวอย่างที่เป็นประชาชนเพียงส่วนน้อยร้อยละ 12.5 เท่านั้นที่เห็นว่าการจัดตั้งกลุ่มทำให้เกิดปัญหา

8. การแพร่ขยายความคิดเรื่องการจัดตั้งกลุ่มเพื่อการพัฒนาชนบทสู่สังคมภายนอก กลุ่มตัวอย่างร้อยละ 98.2 เห็นด้วยว่าควรจะแพร่ขยายความคิดเห็นเรื่องการจัดตั้งกลุ่มไปยังหมู่บ้านหรือจังหวัดอื่น ๆ ทั้งนี้ การจัดตั้งกลุ่มจะต้องอยู่ภายใต้เงื่อนไขของความพร้อมทุกฝ่ายเป็นสำคัญ นอกจากนั้น จะต้องกำหนดเป้าหมาย วัตถุประสงค์ วิธีการและบทบาทของชนในชุมชนให้ชัดเจน เพื่อเปิดโอกาสให้ประชาชนได้เข้าใจในการดำเนินงานอย่างถูกต้อง อันจะเป็นพื้นฐานไปสู่เป้าหมายคือ “กลุ่มจัดตั้ง” ที่ประสบผลสำเร็จ

ผลของการวิจัยเรื่อง “กระบวนการจัดตั้งกลุ่มเพื่อการพัฒนาชนบท” นั้นได้ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญและประโยชน์ของการจัดตั้งกลุ่มว่าเป็นหนทางหนึ่งที่ถูกต้องตามหลักพัฒนาชุมชนที่จะทำให้การพัฒนาชนบทมีโอกาสที่จะประสบผลสำเร็จได้ ดังนั้นประโยชน์หนึ่งที่ พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เคยกล่าวไว้ว่า “ความสำเร็จหรือความล้มเหลวของการพัฒนามีคำตอบอยู่ที่หมู่บ้าน” นั้นอาจจะต้องเพิ่มคำว่า กลุ่มต่อจากหมู่บ้านลงไปด้วย การจัดตั้งกลุ่มนั้นแม้ว่าจะเริ่มต้นจากการ คือ ฝ่ายรัฐบาลและฝ่ายราชการเป็นผู้กำหนดนโยบาย โครงการและแผนงานเกี่ยวกับการจัดตั้งกลุ่มไว้ล่วงหน้า แต่ก็ได้เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการตัดสินใจ (decision making) ดำเนินงานจัดตั้ง (implementation) ที่ตรงกับแนวคิดที่เรียกว่า ปฏิบัติการนิยม (Pragmatism) คือ เน้นที่ความเหมาะสมความควรของเงื่อนไข สถานการณ์ที่เป็นอยู่ หากปล่อยให้ประชาชนกระทำเองทั้งหมดโดยรัฐจะช่วยเหลือหรือสนับสนุนเฉพาะเมื่อประชาชนไม่สามารถช่วยเหลือได้ตามแนวคิดอุดมทัศน์ (Idealism) นั้น คาดว่าคงยังไม่เหมาะสมกับสถานการณ์ปัจจุบันของชนบทไทย เพราะประชาชนยังอยู่ในสถานะที่เพิ่ง

จะถูกกระตุ้นให้รู้จักพึ่งตนเอง ช่วยเหลือตนเอง และปกครองตนเองอยู่ในขณะนี้ หรืออาจกล่าวได้ว่าเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและการเมืองของประชาชนในปัจจุบันทำให้แนวคิดปฏิบัติการนิยมยังจำเป็นที่จะต้องนำมาปรับใช้ในการพัฒนาชนบทอยู่

จริงอยู่ แม้ว่าการจัดตั้งกลุ่มจะก่อให้เกิดปัญหาอยู่บ้าง เช่น ปัญหาการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชนบางคนที่ยังถึงปัญหาความร่วมมือที่บกพร่อง ปัญหาค่าใช้จ่าย หรือปัญหาการดำเนินการไม่เพียงพอ ปัญหาความยึดติดต่อระบบเดิม และปัญหาของความขัดแย้งที่เกิดจากการมีจำนวนผู้นำเพิ่มขึ้นก็ตาม แต่ปัญหาเหล่านั้นสามารถแก้ไขให้ลุล่วงไปได้ด้วยความพยายามจากเจ้าหน้าที่ของรัฐและประชาชนผู้นำที่จะต้องให้ความรู้ที่ถูกต้องแก่ประชาชน โดยเฉพาะความรู้เรื่องความเหมาะสม หรือการดำเนินสายกลางอย่างมีสติสัมปชัญญะ พร้อมกันนั้นจะต้องมีการแลกเปลี่ยนข้อมูลระหว่างเจ้าหน้าที่ของรัฐและประชาชนอย่างสม่ำเสมอ เพื่อจะได้นำไปเป็นข้อมูลประกอบการพิจารณาปัญหา การแก้ไขปัญหา และการดำเนินการและติดตามผลอย่างครบถ้วน และผลพวงที่ตามมาก็คือความสำเร็จในการพัฒนาชนบทในระดับกลุ่ม หมู่บ้าน ตำบล อำเภอ จังหวัด และประเทศในที่สุด

ข้อเสนอแนะ

1. ผลการศึกษาเรื่อง “กระบวนการจัดตั้งกลุ่มเพื่อพัฒนาชนบท” ในท้องที่ 5 จังหวัด คือ สุพรรณบุรี นครราชสีมา มหาสารคาม เชียงราย และนครศรีธรรมราช นั้น ได้ให้คำตอบแก่กรมการปกครองได้ว่า การจัดตั้งกลุ่มน่าจะนำไปเสริมสร้างการบริหารงานหมู่บ้านในพื้นที่ต่าง ๆ ได้ แต่ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับเงื่อนไขต่าง ๆ เป็นประการสำคัญ ข้อที่น่าจะปฏิบัติสำหรับผู้บริหารระดับจังหวัดในกรณีที่จะนำแนวความคิดเรื่องการจัดตั้งกลุ่มเพื่อประโยชน์ในการบริหารงานหมู่บ้านดังต่อไปนี้คือ (เป็นผลสรุปเดียวกันกับที่งานคณะกรรมการหมู่บ้าน

กองปกครองท้องที่ กรมการปกครอง สรุปใน “สรุป รายงานผลการศึกษาตามโครงการเสริมสร้างการบริหาร หมู่บ้านโดยระบบคุ้ม” ซึ่งได้ร่วมใช้ข้อมูลเดียวกันกับ งานวิจัยครั้งนี้)

1.1 ทำความเข้าใจและกำหนดเป้าหมาย วัตถุประสงค์ และวิธีการจัดตั้งคุ้มอย่างชัดเจน ตาม รายละเอียดดังนี้

เป้าหมายของการจัดตั้งคุ้ม

1) เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพขององค์กรประชาชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรรมการหมู่บ้าน (กม.) และ คณะกรรมการกลาง (อปป.) ให้สามารถปฏิบัติงาน ได้อย่างคล่องตัว ทำให้เกิดความภาคภูมิใจในท้องถิ่น และศักดิ์ศรีของตน

2) เพื่อเปิดโอกาสให้ประชาชนได้มีส่วนร่วม ในการพัฒนาท้องถิ่นของตนเอง ทำให้เกิดความภาคภูมิใจ ในท้องถิ่นและศักดิ์ศรีของตน

3) เพื่อพัฒนาประชากรให้มีคุณภาพชีวิตตาม เกณฑ์ความจำเป็นพื้นฐาน (จปฐ.) อันเป็นเป้าหมาย ของการพัฒนาแนวใหม่

4) เพื่อพัฒนาวิถีชีวิตแบบประชาธิปไตยและดำรง ไว้ซึ่งค่านิยมอันดีงามแบบไทยแท้ เช่น ความสามัคคี การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และการรักษาประเพณี ดั้งเดิมของตนไว้

วัตถุประสงค์ของการจัดตั้งคุ้ม

1) เพื่อฝึกประชาชนให้ทำงานร่วมกันภายใน กลุ่ม

2) เพื่อฝึกประชาชนให้รู้จักช่วยเหลือกันภายใน กลุ่มและระหว่างกลุ่ม

3) เพื่อปลูกจิตสำนึกในการอยู่ร่วมกันของ ประชาชน

4) เพื่อเปิดโอกาสให้ประชาชนได้ร่วมคิด วางแผน ตัดสินใจดำเนินงานและรักษาผลงานที่กระทำ ไว้ได้มากขึ้น

5) เพื่อเป็นตัวเชื่อมระหว่างกรรมการหมู่บ้าน (กม.) กับประชาชนทุกคนภายในกลุ่ม

6) เพื่อพัฒนาการรวมกลุ่มของประชาชน

7) เพื่อพัฒนาความสามัคคีในระดับหมู่บ้าน

8) เพื่อให้เป็นหน่วยพัฒนาที่เล็กที่สุดซึ่งสามารถ เคลื่อนไหวในการพัฒนาได้อย่างต่อเนื่อง

9) เพื่อเป็นสื่อกลางของการเสนอความต้องการ จากระดับจังหวัดสู่ประชาชน และของการสนองตอบ จากระดับประชาชนถึงระดับจังหวัด

10) เพื่อเป็นเครื่องมือในการสำรวจข้อมูล ต่าง ๆ ตามความต้องการของโครงการที่จังหวัดได้ จัดตั้งขึ้น

11) เพื่อประโยชน์ในการตรวจสอบสถานะ ทุกด้านที่ทางจังหวัดต้องการได้อย่างมีประสิทธิภาพ ถูกต้องแม่นยำยิ่งขึ้น

วิธีการจัดตั้งคุ้ม

1) การดำเนินการระยะที่หนึ่ง

(1) แต่งตั้งคณะทำงาน คณะกรรมการระดับ จังหวัด อำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน ซึ่งประกอบด้วย ส่วนราชการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งจาก 5 กระทรวงหลัก พร้อมทั้งกำหนด หน้าที่ความรับผิดชอบ

(2) กำหนดหลักเกณฑ์ในการแบ่งหมู่บ้าน ออกเป็นคุ้มตามหลักวิชาการด้านภูมิศาสตร์และสังคม มานุษยวิทยา คือ พิจารณาถึงลักษณะการตั้งถิ่นฐาน ลักษณะความเป็นเครือญาติของครัวเรือน และจำนวน ครัวเรือนที่เหมาะสม

(3) กำหนดรูปแบบของคณะกรรมการคุ้ม ซึ่งประกอบด้วยหัวหน้าคุ้ม รองหัวหน้าคุ้ม กรรมการคุ้ม และเลขานุการคุ้ม และวิธีเลือกกรรมการโดยการเสนอ ชื่อและลงมติตามเสียงส่วนใหญ่

(4) กำหนดบทบาทและหน้าที่ของหัวหน้า คุ้มและคุ้ม เพื่อปฏิบัติงานให้คล่องตัวตามวัตถุประสงค์ ที่ได้วางไว้ เช่น มีหน้าที่สำรวจข้อมูล จปฐ., กชช. 2

ก. เป็นต้น

(5) ประชุมชี้แจงให้เจ้าหน้าที่ผู้รับผิดชอบทุกระดับได้เข้าใจและสามารถนำไปปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง

(6) กำหนดเป้าหมายปริมาณการจัดตั้งกลุ่มทั้งหมดและในแต่ละปีให้ชัดเจน พร้อมทั้งคัดเลือกหมู่บ้านที่มีความพร้อมในการพัฒนาเป็นหมู่บ้านต้นแบบอย่างน้อยตำบลละ 1 บ้าน ในแต่ละปี

(7) ฝึกอบรมคณะกรรมการสภาตำบลและกรรมการหมู่บ้านให้เข้าใจในวัตถุประสงค์ของการแบ่งหมู่บ้านออกเป็นกลุ่ม ให้เข้าใจและมีทัศนคติที่ดีและถูกต้องในการพัฒนาหมู่บ้านเพื่อการพัฒนาชนบท

(8) จังหวัด อำเภอ ประชุมชี้แจงต่อกำนันและผู้ใหญ่บ้านให้เล็งเห็นประโยชน์ที่ได้รับหลังจากการจัดตั้งกลุ่ม เพื่อจะได้ร่วมสนับสนุนและกระตุ้นให้ประชาชนยอมรับจัดตั้งอย่างเต็มใจและตลอดไป

(9) กำหนดระบบติดตามประเมินผลการปฏิบัติงานของกลุ่มตามบทบาทและหน้าที่ที่ได้กำหนดไว้ โดยแต่งตั้งเจ้าหน้าที่ระดับตำบล เช่น ปลัดอำเภอผู้รับผิดชอบประจำตำบล พัฒนาการตำบล สาธารณสุขตำบล หรือสารวัตรตำรวจประจำตำบล ให้ดูแล แนะนำ และให้คำปรึกษาอย่างใกล้ชิด

2) การดำเนินการระยะที่สอง

(1) จัดตั้งกลุ่มซึ่งประกอบด้วยครัวเรือนแต่ละกลุ่มประมาณ 10-25 ครัวเรือน

(2) ให้คณะทำงานระดับตำบลหรือเจ้าหน้าที่ผู้รับผิดชอบประจำตำบลและกำนันผู้ใหญ่บ้านควบคุมดูแลการแบ่งหมู่บ้านออกเป็นกลุ่มให้เป็นไปอย่างเรียบร้อยตามความเห็นชอบของประชาชนเจ้าของพื้นที่

(3) ให้ประชาชนเลือกตั้งคณะกรรมการกลุ่มซึ่งประกอบด้วยกรรมการประมาณ 7-10 คน ประกอบด้วยหัวหน้ากลุ่ม รองหัวหน้ากลุ่ม กรรมการกลุ่ม และเลขานุการกลุ่ม และหากเป็นไปได้หัวหน้ากลุ่มควรเป็นกรรมการ

หมู่บ้านด้วย

(4) จัดให้มีที่ทำการกลุ่มเพื่อเป็นศูนย์รวมข้อมูลและสถิติต่าง ๆ เกี่ยวกับการดำเนินชีวิตภายในกลุ่ม เป็นสถานที่ประชุมและเป็นที่พักปะระหว่างเจ้าหน้าที่และประชาชน หากต้องสร้างที่ทำการหรือศาลาชุมชนขึ้นมาใหม่ ให้ใช้วัสดุที่หาได้ภายในท้องถิ่น และใช้แรงงานจากประชาชนภายในกลุ่มเองเป็นหลัก

(5) เปิดโอกาสให้ประชาชนหรือผู้อาวุโสในกลุ่มช่วยตั้งชื่อกลุ่ม และช่วยกันสร้างระเบียบข้อบังคับให้ทุกคนถือปฏิบัติ เช่น ช่วยกันรักษาความสะอาดหน้าบ้านและถนนหน้าบ้าน ผักเงินสัจจะทุกวันที่กำหนดในแต่ละเดือน หรือร่วมประชุมกลุ่มเดือนละครั้ง เป็นต้น

1.2 กำหนดระบบการติดตามประเมินผลเป็นระยะและอย่างต่อเนื่อง

(1) เสนอแนะให้คณะกรรมการกลุ่มประชุมอย่างน้อยเดือนละ 2 ครั้งก่อนการประชุมคณะกรรมการหมู่บ้าน เพื่อได้มีโอกาสเสนอปัญหาและความต้องการแก่คณะกรรมการหมู่บ้านทราบ เพื่อจัดทำแผนพัฒนาหมู่บ้านต่อไป

(2) ประชุมคณะทำงานระดับจังหวัด 2 เดือนต่อครั้ง ระดับอำเภอเดือนละครั้ง เพื่อทราบผลการพัฒนาหมู่บ้าน เพื่อแก้ไขปัญหาการดำเนินงาน และเพื่อประสานงานระหว่างฝ่ายราชการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องอย่างใกล้ชิดสม่ำเสมอ

(3) จัดให้มีการเยี่ยมเยียนและนิเทศงานพัฒนาหมู่บ้านในระดับอำเภออย่างน้อยเดือนละ 1 ครั้ง ระดับจังหวัดอย่างน้อยสองเดือนต่อ 1 ครั้ง

(4) ประเมินผลการพัฒนาหมู่บ้านเมื่อสิ้นปีงบประมาณ

1.3 ขยายผลการจัดตั้งกลุ่มเพื่อการพัฒนาชนบท

เอกสารอ้างอิง

(1) จัดตั้งคุ้มในหมู่บ้านอื่น ๆ ตามที่ได้กำหนดไว้ในเป้าหมายการจัดตั้งคุ้มรายปี

(2) นำกรรมการหมู่บ้านและประชาชนในหมู่บ้านที่เริ่มจัดตั้งคุ้มไปศึกษาหาความรู้เพิ่มเติมจากคุ้มที่จัดตั้งและประสบผลสำเร็จแล้ว

(3) ประชุมสัมมนาเจ้าหน้าที่ทุกฝ่ายทุกระดับร่วมกัน เพื่อปรับปรุงการปฏิบัติงานให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นและอย่างสม่ำเสมอ

(4) ประชาสัมพันธ์การจัดตั้งคุ้มเพื่อเสริมสร้างการบริหารงานหมู่บ้าน เพื่อให้เกิดการถ่ายทอดเทคโนโลยี หรือ “นวัตกรรมคุ้มจัดตั้ง” ไปยังหมู่บ้านอื่น ๆ อย่างแพร่หลาย

2. จากผลการวิจัยที่ระบุว่าคุ้มที่พึงประสงค์จะต้องเป็นคุ้มที่ได้รับรางวัลนั้นเป็นดับอกเหตุที่ไม่ค่อยจะดีนักสำหรับนักพัฒนา เพราะเป้าหมายของการพัฒนาไม่น่าจะเป็นเรื่องของ “ความเป็นที่สุด” แต่น่าจะเป็นเรื่องของการพัฒนาแล้วเกิดสิ่งที่มีความ “พอดี” “พอสมควร” หรือ “เหมาะสม” ก็น่าจะเป็นพอแล้ว การแข่งขันที่เกิดขึ้น (competition) เนื่องจาก “รางวัล” มีจำนวนจำกัดอาจนำไปสู่ความขัดแย้ง (conflict) ขึ้นได้ ซึ่งตามหลักสังคมวิทยานั้นเห็นว่าเป็นเรื่องพึงสังวร หากจะยังคงแนวคิดเรื่อง “รางวัล” ไว้ด้วย เหตุผลประการใดก็ตาม ก็น่าจะมีรางวัล “การคงสภาพเดิม” หรือ “การพัฒนาให้ดีกว่าเดิม” ให้ด้วย ทั้งนี้เพราะปัญหาการคงสภาพเดิม (maintenance) ของการพัฒนานั้นนับว่าเป็นเรื่องสำคัญ เนื่องจากนิสยคนไทยนั้นชอบเลียนแบบและให้ความสนใจในปรากฏการณ์ใหม่เพียงระยะสั้น ๆ เหมือน “ไฟไหม้ฟาง”

3. หากจะได้มีการวิจัยในเรื่องเดียวกันต่อไป น่าจะศึกษาเปรียบเทียบกับคุ้มที่ไม่ได้รับรางวัลด้วยว่าจะมีความแตกต่างกันหรือไม่กับผลงานวิจัยครั้งนี้ เพื่อว่าจะได้ข้อมูลที่ถูกต้องและครบถ้วนที่สุด

กรมการปกครอง, กระทรวงมหาดไทย. 2532.

รายงานวิจัยการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร พ.ศ. 2531. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, กรมการปกครอง.

กองปกครองท้องที่, กรมการปกครอง. 2529. *สรุปผลการปฏิบัติงานของคณะกรรมการหมู่บ้าน (กม.) ทั่วประเทศ*. (เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม)

กาญจน แก้วเทพ และ กนกศักดิ์ แก้วเทพ. 2530. *การพึ่งตนเอง ศักยภาพในการพัฒนาของชนบท*. กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์.

คณะกรรมการกลางหมู่บ้าน อพป. บ้านวัดสมอ. 2531. *ข้อมูลสรุปหมู่บ้าน อพป. บ้านวัดสมอ หมู่ที่ 4 ตำบลกำโลน อำเภอลานสกา จังหวัดนครศรีธรรมราช*. (เอกสารโรเนียว เย็บเล่ม)

คณะกรรมการหมู่บ้านป่าห้าว. 2530. *หมู่บ้านเฉลิมพระเกียรติบ้านป่าห้าว หมู่ที่ 7 ตำบลป่าขวาง อำเภอมะจัน จังหวัดเชียงราย*. (เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม)

คณะทำงานโครงการ “โคราชพัฒนา”. 2526. *โคราชพัฒนา*. เอกสารประกอบการอบรมครู ข. (ระดับอำเภอ) ในโครงการพัฒนาประชากร จังหวัดนครราชสีมาแบบผสมผสาน. (เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม)

_____. 2530. *คู่มือปฏิบัติงานโครงการโคราชพัฒนา ปี 2530*. นครราชสีมา : มิตรภาพการพิมพ์.

โครงการโคราชพัฒนา. 2531. *การนำ อปฐ. มาใช้ในการพัฒนา “คุณภาพชีวิต”*. นครราชสีมา : มิตรภาพการพิมพ์.

งานคณะกรรมการหมู่บ้าน, กองปกครองท้องที่, กรมการปกครอง. *สรุปรายงานผลการศึกษาดำเนินโครงการเสริมสร้างการบริหารงานหมู่บ้านโดยระบบคุ้ม*. (เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม)

ประเสริฐ แยมกลิ่นฟุ้ง และคณะ. 2529. *สังคมชนบทไทย*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

รัชนิกร เศรษฐ. 2528. *สังคมวิทยาชนบท*. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.

ราชบัณฑิตยสถาน. 2525. *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525*. กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์.

ศูนย์ประสานการพัฒนาชนบทแห่งชาติ, สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคม

แห่งชาติ. *คู่มือระบบบริหารการพัฒนาชนบท*. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนโรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น จำกัด.

เสรี พงศ์พิศ (บรรณาธิการ). 2531. *ทิศทางหมู่บ้านไทย*. กรุงเทพฯ : เจริญวิทยาการพิมพ์.

สำเริง แหยงกระโทก และคณะ. 2527. *โครงการโคราชพัฒนา*. กรุงเทพฯ : สแควร์พริ้นท์.

ไสว พรหมณี. 2529. *ทวนกระแสแนวคิดในการพัฒนาชนบท*. กรุงเทพฯ : บริษัทบพิตรการพิมพ์ จำกัด